

स्वच्छ भारत मिशन एक चिकित्सक अभ्यास

सुशील सुरेश जामकर

एम.फिल. समाजशास्त्र विभाग

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद

प्रस्तावना :

उत्तम आरोग्याकडे जाणारा मार्ग म्हणजे स्वच्छता. मनाच्या व शरीराच्या उत्तम आरोग्याची सुरुवात ही स्वच्छतेपासून होते. स्वतःबरोबरच आपले घर, आपला परिसर, आपला गाव व पर्यायाने आपला देश स्वच्छ ठेवणे हे आपले कर्तव्य आहे. याच कर्तव्याची पूर्तता करण्यासाठी भारतामध्ये स्वच्छ भारत अभियानाची सुरुवात करण्यात आली. स्वच्छ भारत मिशन (Swachh Bharat Mission) ही भारताच्या इतिहासातील स्वच्छतेसंदर्भात उभी राहिलेली एक महत्वाची मोहीम आहे. या अभियानांतर्गत स्वच्छतेसंदर्भात मुलभूत असणाऱ्या सोयी जसे की शौचगृह बांधणे, द्रव कचरा व घनकचऱ्याचे व्यवस्थापन करणे, गाव स्वच्छता व प्रत्येक व्यक्तीपर्यंत स्वच्छ पिण्यायोग्य व मुबलक प्रमाणात पाणी उपलब्ध करून देणे या बाबींची पूर्तता करण्याचा संकल्प केला गेला.

स्वच्छता हा महात्मा गांधींचा अट्टाहास होता व स्वच्छ भारत हे त्यांचे स्वप्न होते. त्यांच्यामते ईश्वराजवळ पोहोचण्याचे पहिले पाऊल म्हणजे स्वच्छता हे होय. गांधीजींचे हे स्वप्न साकार करण्यासाठी माननीय पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी दोन ऑक्टोबर 2014 रोजी स्वच्छ भारत अभियान या मोहिमेला सुरुवात केली. “तुम्हाला जगात जे काही बदल पाहायचे आहेत ते आधी स्वतःमध्ये अमलात आणा”. महात्मा गांधी महात्मा गांधींचे हे म्हणणे स्वच्छतेलाही लागू होते. जर आपल्याला समाजात बदल पाहायचा असेल तर प्रथम आपल्याला स्वतःमध्ये बदल आणावा लागेल. प्रत्येकजण इतरांचा मार्ग शोधत राहतो.

संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत संशोधनासाठी दुय्यम स्रोतांचा वापर करण्यात आलेला असून त्यात प्रकाशित व अप्रकाशित पुस्तके तसेच संकेतस्थळाचा वापर करण्यात आला आहे. संकलित माहितीच्या आधारे या शोधनिबंधाच्या अभ्यासाची योग्य मांडणी करण्यात आली आहे.

संशोधन लेखचा उद्देश :

1. उघड्यावरील शौचविधी बंद कामातून मुक्त करणे.

2. स्वच्छतेच्या चांगल्या पद्धतीच्या अनुषंगाने सवयींमध्ये बदल करणे.

3. स्वच्छतेविषयी जागरूकता निर्माण करणे आणि त्याची सार्वजनिक आरोग्याशी सांगड करणे.

स्वच्छ भारत मिशन ग्रामीण पार्श्वभूमी :

ग्रामीण भागासाठी विशेषतः केंद्र सरकारच्या पहिल्या पंचवार्षिक योजनेचा एक भाग म्हणून पहिला स्वच्छता कार्यक्रम १९५४ मध्ये सुरु करण्यात आला. दरम्यान ग्रामीण भागात स्वच्छतेचे महत्त्व पटवून देण्याची गरज असल्याचे सरकारच्या लक्षात आले. ग्रामीण लोकांच्या जीवनाची गुणवत्ता सुधारणे आणि महिलांना सन्मान मिळवून देण्याच्या प्राथमिक उद्देशाने केंद्रीय ग्रामीण स्वच्छता कार्यक्रमाची (CRSP) अंमलबजावणी १९८६ साली करण्यात आली. यामध्ये वैयक्तिक स्वच्छता, सांडपाण्याची योग्य प्रकारे विल्हेवाट लावणे, घनकचऱ्याचे व्यवस्थापन, पिण्यायोग्य शुद्ध पाणी अशा गोष्टींचा समावेश करण्यात आला.

स्वच्छ भारत मिशन सुरवात :

2 ऑक्टोबर 2014 पासून संपूर्ण भारतवर्षामध्ये या योजनेची अंमलबजावणी करण्यास सुरुवात झाली व व त्यानंतर या अभियानाने राष्ट्रीय चळवळीचे स्वरूप घेतले. या मोहिमेचा महत्वाचा उद्देश म्हणजे लोकांमध्ये स्वच्छतेसंदर्भात जनजागृती घडवून आणणे व त्यासाठी स्वच्छ व सुसज्ज शौचालय व स्वच्छतागृहांची उभारणी करणे तसेच उघड्यावर शौच करण्यास प्रतिबंध करणे. ही योजना पेयजल व स्वच्छता मंत्रालयाच्या (Ministry of Drinking Water and Sanitation) अंतर्गत राबवली जात आहे. स्वच्छतागृहांची संख्या तीन पटीने वाढवणे हे यामागचे उद्दिष्ट आहे तसेच देशाला उघड्यावर केल्या जाणाऱ्या शौचापासून मुक्त करणे हा यामागचा महत्वाचा उद्देश आहे. तसेच शौचालय बांधणीचा तीन टक्क्यांपासून ते दहा टक्क्यांपर्यंत वाढवणे व केंद्र व राज्य पातळीवर जनजागृती करणारी माध्यमे स्थापन करणे व शालेय तसेच महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांच्या मदतीने स्वच्छतेबाबत प्रत्येक चौकाचौकात जनजागृती करणे. अस्वच्छ

शौचालयाचे स्वच्छ व फ्लश सुविधा असलेल्या शौचालय मध्ये रूपांतर करणे. हे उद्दिष्ट समोर ठेवण्यात आले. तसेच या अभियानामध्ये लोकांमध्ये उघड्यावर शौच करण्याचे धोके तसेच घनकचऱ्याचे पर्यावरणावर होणारे दुष्परिणाम (Environmental Pollution) याबाबत माहिती देण्यावर भर देण्यात येत आहे.

भारत स्वच्छता मिशनचे उद्दिष्टे :

1. भारताला हागणदारीमुक्त बनवणे व शौचालय उभारणे.
2. गावपातळीवर शौचालय वापरासंदर्भातील वाढ घडून आणण्यासाठी कर्मचाऱ्यांची नेमणूक करणे.
3. गाव स्वच्छ ठेवणे व कचऱ्याचे व्यवस्थापन करणे.
4. उघड्यावरील शौच करण्याचे धोके पटवून देणे.
5. गावांमध्ये पाण्याच्या पाइपलाइनची सोय करून घराघरात पाणी पोहोचवणे.
6. ग्रामपंचायत पातळीवर ओल्या व सुक्या कचऱ्याचे व्यवस्थापन करून त्यांची विल्हेवाट लावणे.

१. स्वच्छ भारत मिशन (शहरी विभाग)

या योजनेतील स्वच्छ भारत अभियान ही मोहीम शहरी विकास मंत्रालय अंतर्गत राबवली जाते आहे. यांच्या कार्यप्रणाली मध्ये शहरी भागात स्वच्छतागृहे व घरगुती शौचालय उपलब्ध करून देणे या बाबींचा समावेश केला गेला. या मोहिमेअंतर्गत विविध शहरांत जिथे शक्य असेल तिथे घरगुती शौचालय व शक्य नसेल तर सामुहिक शौचालय तसेच बस स्टॅंड बाजारपेठ रेल्वे स्टेशन या ठिकाणी सार्वजनिक शौचालय व स्वच्छतागृह उभे करण्याचा उपक्रम हाती घेण्यात आला. हा उपक्रम देशातील एकूण 4041 शहरांमध्ये राबवण्यात आला. तसेच या योजनेतील मंजूर रकमेचा काही भाग आहे शहरांतील द्रव व घन कचऱ्याची विल्हेवाट लावण्यासाठी वापरण्यात तसेच लोकांमध्ये स्वच्छतेसंदर्भात जनजागृतीसाठी राबवल्या जाणाऱ्या कार्यक्रमांवर भर देण्यात आला। तसेच या योजनेमधून उघड्यावर शौचास बंदी घालण्यात आली. अस्वच्छ शौचालयाचे रूपांतर स्वच्छ व फ्लश सुविधा उपलब्ध असलेल्या शौचालयांमध्ये करण्यात आले. शहरी घनकचऱ्याचे व्यवस्थापन करण्यात आले व लोकांच्या दैनंदिन जीवनामध्ये स्वच्छतेचे व उत्तम आरोग्याचे महत्त्व पटवून देण्यात आले.

यामध्ये एक कोटी इतकी घरगुती तसेच दोन लाख इतके सामुहिक शौचालय व 2.6 लाख इतके सार्वजनिक शौचालयाची पूर्तता करण्याचा संकल्प आहे. तसेच प्रत्येक शहरामध्ये घनकचऱ्याचे योग्यरीत्या व्यवस्थापन (Solid

waste management) करणारी कार्यप्रणाली कार्यान्वित करण्याचा निश्चय केला आहे.

२. स्वच्छ भारत मिशन (ग्रामीण विभाग)

या योजनेचाही मूळ उद्देश हा भारताला हागणदारी मुक्त करणे व त्यासाठी ग्रामीण भागांमध्ये 11 कोटी 11 लाख इतक्या शौचालयाची बांधणी करणे हा होता. तसेच मोठ्या प्रमाणात आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून गावांमधील घनकचऱ्याचे विघटन करून त्याचे रूपांतर जैविक खतांमध्ये तसेच इतर ऊर्जास्रोतांमध्ये रूपांतर करण्यास सुरुवात झाली. गावांमधील या मोहिमेमध्ये ग्रामपंचायत, पंचायत समिती, जिल्हा परिषद यांचा समावेश करून या योजनेचे काम युद्धपातळीवर सुरू केले गेले.

ग्रामीण भागात मलमूत्र व्यवस्थापन कसे असावे?

ग्रामीण भागात मलमूत्राचे सुरक्षित व्यवस्थापन हा स्वच्छतेच्या घटकांपैकी एक भाग आहे. नवीन तंत्रज्ञानाबद्दल अपुरी माहिती, पारंपरिक वागणूक आणि आर्थिक अडचणी यामुळे उघड्यावर मल विसर्जन मोठ्या प्रमाणावर केले जाते. उघड्यावर मलमूत्राचे विसर्जन केल्याने त्याचा परस्पर संबंध हा पिकांद्वारे अन्नासोबत होतो. त्यामुळे सुरक्षित स्वच्छता आणि पद्धतींचा अवलंब करून मलमूत्राचे योग्य व्यवस्थापन करणे आवश्यक आहे. यासाठी योग्य डिझाईनचे शौचालय असणे महत्वाचे आहे. गाव ठिकाणी आदर्श शौचालय बांधण्यासाठीचे निकष खालील प्रमाणे आहेत.

- आर्थिकदृष्ट्या परवडणारे असावे
- कमीतकमी पाण्याचा योग्य वापर होईल याकडे लक्ष द्यावे
- कमी जागेत वापरण्यास सुलभ असे शौचालय बांधावे
- रोगराईपासून मुक्त असणे आवश्यक
- बांधकाम मजबूत असावे

स्वच्छ भारत अभियानाचे परिणाम :

- स्वच्छता व आरोग्य यामधील संबंध पटवून देण्यात या मोहिमेचा मोठा हातभार होता.
- स्वच्छतेकडून आरोग्याकडे नेण्याच्या या योजनेमध्ये अनेक मोठमोठ्या व्यक्तींनी हातभार लावला.
- स्वच्छ भारत अभियान (Swachh Bharat Mission) सुरू झाल्यानंतर अतिसारामुळे होणाऱ्या बालमृत्यूचा दर 13 टक्क्यांवरून नऊ टक्क्यांपर्यंत कमी झाला.
- अस्वच्छ पाण्यामुळे होणाऱ्या संसर्गातून जाणाऱ्या बळीची संख्या 13 टक्क्यांपर्यंत कमी झाली.

- छत्तीसगड, झारखंड, मध्यप्रदेश, राजस्थान या राज्यात 80 टक्क्यांहून अधिक प्रमाणात योजना सफल झाली आहे.

स्वच्छ भारत मिशनचे घटक :

१) माहिती शिक्षण, संवाद व क्षमता बांधणी उपक्रम :

स्वच्छ भारत मिशन अंतर्गत माहिती शिक्षण संवाद व क्षमता बांधणी उपक्रम हा मुलभूत घटक असून लोकांच्या मानसिकतेमध्ये बदल घडवून आणून वैयक्तिक शौचालय व घनकचरा सांडपाणी व्यवस्थापनाच्या कामास चालना देणे हा हेतू आहे. शौचालय बांधणे व शौचालयाचा नियमित वापर करावा यासाठी गृहभेट व वर्तणूक बदल उपक्रमांद्वारे लोकांचे मनपरिवर्तन घडविणे. त्याचबरोबर ग्रामपंचायत, पंचायत समिती व जिल्हा परिषद स्तरावर माहिती शिक्षण संवादाच्या विविध उपक्रमांद्वारे लोकांचे प्रबोधन करण्यात यावे. तसेच स्वच्छ भारत मिशनची प्रभावी अंमलबजावणी होण्यासाठी ग्रामपंचायतस्तर ते जिल्हा स्तरावरील लोकप्रतिनिधी व अधिकारी व कर्मचारी यांचेसाठी प्रशिक्षणे आयोजित करून त्यांची स्वच्छता व पाणी विषयक ज्ञान कौशल्य व दृष्टिकोनात बदल घडवून आणणे हा हेतू आहे.

2) वैयक्तिक शौचालय बांधकाम :

कुटुंबांसाठी बांधण्यात आलेले शौचालय 4 भिंती, दरवाजा व छतासह पूर्णपणे बांधकाम केलेले असेल. तसेच शौचालयासोबत वापरासाठी पाण्याची व हात धुण्याची सुविधा असेल. सर्व ग्रामीण कुटुंबांना या अंतर्गत समाविष्ट करणे हे या कार्यक्रमांचे उद्दिष्ट आहे. या योजने अंतर्गत दिला जाणारा प्रोत्साहन अनुदान ग्रामपंचायत स्तरावरील खालील कुटुंबांना देय असेल.

1) दारिद्र्य रेषेखालील सर्व कुटुंबे

2) दारिद्र्य रेषेवरील अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, लहान व सिमांतिक शेतकरी, घर असलेले भूमिहिन मजूर, शारिरिक दृष्ट्या अपंग व महिला कुटुंबप्रमुख असलेली कुटुंबे.

* वैयक्तिक शौचालयासाठी प्रोत्साहन अनुदान एकुण र.रु.१२०००/- देय आहे.

* ज्या कुटुंबाचा समावेश स्वच्छ भारत मिशनच्या बेसलाईन यादीमध्ये नाही त्या कुटुंबांना महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेतून र.रु.१२०००/- चा लाभ देता येईल.

* इंदिरा आवास योजनेच्या किंवा राज्याच्या कोणत्याही ग्रामीण गृहनिर्माण योजने अंतर्गत बांधलेल्या घरातील

ज्या कुटुंबांकडे शौचालय नाही त्यांनी स्वच्छता सुविधा निर्माण केल्यास ते स्वच्छ भारत मिशन अंतर्गत मिळणा-या प्रोत्साहन अनुदानास पात्र राहतील.

* दारिद्र्य रेषेवरील जी कुटुंबे वरील प्रोत्साहनपर अनुदान मिळण्यास पात्र नसतील त्यांनी स्वप्रेरणेतून आपल्या घरात शौचालय बांधण्याचे काम हाती घ्यावयाचे आहे.

* ग्रामीण भागात बादलीचा वापर असलेले शौचालय बांधण्याची परवानगी नाही. तसेच मानवाद्दारे मैला वाहतूक करणे, कायदयाने गुन्हा असल्याने अशा शौचालयाचे तात्काळ स्वच्छता शौचालयात रूपांतर करण्यात यावे.

३) सार्वजनिक शौचालये

सार्वजनिक शौचालये हा स्वच्छ भारत मिशन अंतर्गत एक घटक आहे. योग्य संख्येत शौचालये, स्नानगृहे, कपडे धुण्यासाठीच्या जागा, वॉशबेसिन असलेली संकुले, गावातील सगळ्यांना मान्य असतील आणि सहज वापरता येतील अशा जागी उभारता येतील. सामान्यपणे कुटुंबांना शौचालय बांधणेसाठी जागा उपलब्ध नसेल आणि कुटुंबांनी सार्वजनिक शौचालयांची संचालन आणि देखभाल दुरुस्तीची जबाबदारी स्वीकारली तरच सार्वजनिक शौचालयाचे बांधकाम करावे. सार्वजनिक शौचालये मोठ्या ग्रामपंचायती, बाजारपेठेची गावे, सार्वजनिक ठिकाणी, तरंगती लोकसंख्या, यात्रा स्थळ, अशा ठिकाणी सार्वजनिक शौचालये उभारण्यात यावीत. एका सार्वजनिक स्वच्छता संकुलासाठी रु.2 लाखापर्यंतचा कमाल खर्च प्रस्तावित करण्यात आला आहे. यासाठीचा केंद्रहिस्सा 60 टक्के राज्य हिस्सा 40 टक्के राहिल. नवीन धोरणानुसार वैयक्तिक शौचालयावर भर देण्यात आला आहे त्यामुळे सार्वजनिक शौचालयांना स्थगिती देण्यात आली आहे.

४) घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन :

घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापनांतर्गत कंपोस्ट खड्डे, गांडूळ खत निर्मिती, बायोगॅस प्रकल्प, कुटुंबांकडील कचरा गोळा करणे, वेगळा करणे त्याचा पुर्नवापर व विक्री आणि त्यांचे व्यवस्थापन करणे व सांडपाणी व्यवस्थापना अंतर्गत कमी खर्चाचे जलनिःसारण, सार्वजनिक शोषखड्डे, सार्वजनिक पाझरखड्डे, शोषनाली/ खड्डे, स्थिरीकरण तळे, गावातील सांडपाण्याचा पुर्नवापर असे उपक्रम राबविता येतील. यासाठी महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना या योजनेची सांगड घालता येईल.

स्वच्छ भारत मिशन ग्रामीणच्या दुसऱ्या टप्प्याचा मुख्य उद्देश काय आहे?

देशातील सर्व राज्ये आणि गावांनी स्वतःला उघड्यावर शौचमुक्त घोषित केले आहे. आता हे फायदे टिकवून ठेवण्याची वेळ आली आहे जेणेकरून देशातील सर्व गावे स्वच्छ भारत मिशनच्या दुसऱ्या टप्प्यात 'ODF प्लस' बनू शकतील, म्हणजेच सर्व गावांनी उघड्यावर शौचमुक्त स्थिती कायम ठेवली पाहिजे आणि घन आणि द्रव कचऱ्याचे संदर्भसूची :

१. काचोळे दा. धो. २०११, सामाजिक समस्या, कैलास प्रकाशन, औरंगाबाद.
२. https://mr.vikaspedia.in/socialwelfare/govt_schemes.

३. <https://www.indiantechmarathi.in/2021/05/Swachh-Bharat-Abhiyan-Nibandh-Essay-Marathi.html?m=1>
४. प्रदीप आगलावे सामाजिक संशोधन पध्दती, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
५. Socio-Economic Survey under the 'Utthan' Project by the Urban Community Development Department (UCD) of Pune Municipal Corporation, CHF International and MASHAL, 2011.
६. <https://vishwakosh.marathi.gov.in/>